

PEDAGOGIK QOBILIYAT VA UNING TURLARI

Ne'matova Feruza Uchqun qizi

Xurramova Sevinch To'ra qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adabiyoti universiteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Pedagogik qobiliyat va uning turlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Qobiliyat, inson, pedagogika, salohiyat, imkoniyat, malaka.

Qobiliyat —insonning individual salohiyati, imkoniyatlari. Qobiliyat bilimdan keskin farqlanadi, bilim mutolaa natijasi hisoblanadi, Qobiliyat shaxsning psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyati sanaladi. Qobiliyat ko'nikma, malakadan farq qiladi. Qobiliyat insonga berilgan inom sifatida qaraladi. Aksariyat ilmiy manbalarda mohirlik bilan Qobiliyat aynanlashtiriladi. Qobiliyat inson tomonidan ko'nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi. Har qanday Qobiliyat turi shaxsga tegishli murakkab psixologik tushunchadan tashkil topgan bo'lib, u faoliyatning talablariga mutanosib xususiyatlar tizimini o'z ichiga oladi. Shuning uchun Qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki shaxs faoliyatining talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlashga imkoniyat beradigan xususiyatlar sintezini tushunmoq lozim.

Didaktik qobiliyatlar – bu bolalarga o'quv materialini aniq va ravshan tushuntirib, oson qilib yetkazib berish, bolalarda fanga qiziqsh uyg'otib, ularda mustaqil faol fikrlashni uyg'ota biladigan qobiliyatlardir. Didaktik qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi zarurat tug'ilganda qiyin o'quv materialini – osonroq, murakkabrog'ini soddaroq, tushunish qiyin bo'lganini tushunarliroq qilib o'quvchilarga moslashtirib bora oladi. O'qituvchining manna shu xislatlarini bilib olgan o'quvchilar odatda: «O'qituvchining eng muxim tomoni ham uning hamma narsani aniq-ravshan va tushunarli qilib berishidada. Bunday o'qituvchining qo'lida maza qilib o'qiging keladi»; «Unisi esa hech narsaga yaramaydigan o'qituvchi, hecham aniq tushuntirib bera olmas edi»; «O'quv materialini oldida tirik odamlar emas, balki qandaydir mexanizmlar bordek, zerikarli va noaniq – mujmal qilib tushuntiradi. Biz bunday o'qituvchilarni yoqirmaymiz»-deydilar. Hozirgi tushunchamizdagi kasbiy maxorat shunchaki bilimlarni osonroq, hammabob va tushunarli qilib o'quvchilar ongiga yetkazib berish qobiliyatigina emas, balki shu bilan birga o'quvchilarning mustaqil ishlarini, ularning bilish faolligini oqilona va moxirlik bilan boshqarib, ularni kerakli, tomonga yo'naltirib turishdan iborat qobiliyatni ham o'z ichiga oladi. Mana shu qobiliyatlar asosida o'quvchilar psixologiyasiga xos doimiy ustanovka /yo'naltirish/

yetadi. Qobiliyatli pedagog o'quvchilarning tayyorlik darajasini, ularning taraqqiyot darajasini hisobga olgan holda bolalarning nimani bilishi va nimani bilmasligini, nimalarni allaqachon esdan chiqarganliklarini tasavvur qila oladi. Ko'pchilik o'qituvchilarga, ayniqsa xafsalasiz o'qituvchilarga, o'quv materialini oddiygina va hech qanday aloxida tushuntirish hamda izoh berishni talab qilmaydigandek tuyuladi. Bunday o'qituvchilar o'quvchilarni emas, balki birinchi galda o'zlarini nazarda tutib ish olib boradilar. Shuning uchun ham o'quv materialini o'ziga qarab tanlaydilar. Qobiliyatli, tajribali o'qituvchilar esa o'zlarini o'quvchi o'rniga qo'yib, kattalar uchun aniq-ravshan va tushunarli bo'lgan material o'quvchilar uchun noaniq va tushunarsiz bo'lishi mumkin degan nuqtai nazarda bo'ladila. Materialni bayon etish jarayonida qobiliyatli o'qituvchi turli o'quvchilarning qanday tushunayotganliklari va zarur bo'lganda dars bayonotiga alohida e'tibor berishga intilayotganliklari kabi qator belgilariga qarab to'g'ri tasavvur qilib, xulosa chiqara oladi. Ana shunday pedagogik qobiliyatni aniqlash uchun psixolog N.F.Gonobolin juda qulay test tavsiya etadi. Bu testga ko'ra bilish xarakteridagi matnda o'qituvchining fikri buyicha ayrim sinfo'quvchilari uchun qiyin deb hisoblangan qismlarni alohida ko'rsatib, nima uchun bu qismlarning qiyinligini tushuntirib berish, shundan so'ng esa matnni o'quvchilarga yengil va ularning o'zlashtirishlari uchun qulay qilib qayta tuzish tavsiya etiladi. Qobiliyatli o'qituvchi shu bilan bir qatorda materialni o'zlashtirish, o'quvchilarga biroz nafas olib o'zlariga kelib olishlari va o'z diqqat -e'tiborlarini bir joyga qo'yib, ayrim qo'zg'alishlarni «sundirib» boshqalarini esa jadallashtirib, ularning bushashganligini, sustligini va loqaydliligini yengishlari uchun zamin tayyorlash zarurligini ham nazarda tutadi. Bunday o'qituvchi zarur sharoit yaratilmaguncha darsni boshlamaydi. Haddan tashqari shiddat bilan boshlangan dars o'quvchilarda himoya qiluvchi tormozlanishni vujudga keltirib, miya faoliyati tormozlanadi, o'qituvchining so'zlari yetarlicha idrok qilinmaydi. Akademik qobiliyatlar – matematika, fizika, biologiya, ona tili, adabiyot, tarix va boshqa shu kabi fanlarga xos qobiliyatlardir.

Qobiliyatli o'qituvchi o'z fanini faqat kurs hajmidagi emas balki atroflicha keng, chuo'ur bilib, bu soxada erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzata borib, o'quv materialini mutlaqo erkin egallab, unga kata qiziqish bilan qaraydi hamda ozgina bo'lsada tadqiqot ishlarini olib boradi. Ko'pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o'qituvchi o'z Fani buyicha yuksak bilim saviyasiga erishish, boshqalarni qoyil qilib xayratda qoldirish, o'quvchilarda katta qiziqish uyg'ota olish uchun u yuksak madaniyatli, har tomonlama mazmunli, keng erudisiyali /bilimdon/ odam bo'lmog'i lozim. Bunday o'qituvchilar haqida o'quvchilar «Maxmud aka xudi professorning o'ziginasi-ya. Biz uning bilmagan birorta soxasi bormikin deb tez-tez uylab turamiz. Darslarga u butun vujudi bilan kirishib ketadi» deydilar. Ba'zan

o'quvchilar o'z o'qituvchisi haqida «Baqir-chaqir qiladi-yu, ammo zarracha bilimi yo'q» deb butunlay teskarisini aytsalar juda alam qiladi.

O'qituvchining perseptiv va nutqiy qobiliyatlari.

Perseptiv qobiliyatlar – bu o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik, o'quvchi shaxsining vaqtinchalik psixik holatlari bilan bog'liq nozik tomonlarini tushuna bilishdan iborat qobiliyatlardir.[2]

Qobiliyatli o'qituvchi bolalarning har qanday mayda-chuyda xatti-harakatlarida, erkin ifodalanadigan ayrim holatlarida hamda ularning ichki dunyosida yuzaga keladigan o'zgarishlarni sezdirmasdan ilib oladi. Ana shunday hollarda o'quvchilar: «Muhabbat opa kimningdir kayfiyatida o'zgarishlar bo'lsa yoki kimdir dars tayyorlamasdan kelgan bo'lsa ko'ziga qaraboq bilib oladi», «Bizning o'qituvchimiz xech qayoqqa qaramasa ham, hamma narsani ko'rib turadi» deyilar.

Nutq qobiliyati – kishining o'z to'yg'u-xislarini nutq yordamida, shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish qobiliyatidir. Bu o'qituvchilik kasbiga muxim qobiliyatlardandir. Chunki o'qituvchidan o'quvchilarga axborot asosan ikkinchi signal tizimi – nutq orqali beriladi. Bunda mazmun jihatdan uning ichki va tashqi xususiyatlari nazarda tutiladi.[3]

Darsda qobiliyatli o'qituvchining nutqi hamma vaqt o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi materialni tushuntiradimi, o'quvchining javobini sharhlab beradimi, o'quvchilar javobini, ularning xatti-harakatlari yoki xulq-atvorini ma'qullaydimi yoki tanbeh beradimi, xullas, nima qilishidan qat'iy nazar uning nutqi hamma vaqt o'zining ishonchliligi, jozibadorligi kabi ichki quvvat bilan alohida ajralib turishi lozim. O'qituvchi nutqi, uning talaffuzi aniq-ravshan, oddiy va o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak. Beriladigan axborotlari shunday tuzilishi kerakki, bunda o'quvchilarning fikru-zikri va diqqat-e'tiborini yuqori darajada faollashtiradigan bo'lsin. Buning uchun esa o'qituvchi o'rta savol tashlab, asta-sekinlik bilan o'quvchilarni to'g'ri javobga olib keladi, o'quvchilarning diqqat-e'tiborini faollashtiruvchi /«Bunda ayniqsa, ziyrak bo'ling!», «Uylang, yana uylab ko'ring!»/ kabi so'z va iboralarni o'z me'yorida ishlatadi.

O'qituvchi nutqi jummalarni, murakkab og'zaki izohlarni, qyin atamalarni va zarurati bo'lmasa, turli ta'riflarni ishlatmasligi lozim. Shu bilan birga o'qituvchi shuni ham hisobga olishi kerakki, o'qituvchining lunda-lunda bo'lib chiqqan qisqa nutqi ko'p hollarda o'quvchilarga tushunarsiz bo'lib qolar ekan. O'qituvchining o'z o'rnida ishlatilgan hazil aralash va xayrixohlik bildiruvchi arzimagan kinoyali nutqi o'quvchilarni juda jonlantirib, o'quvchilar tomonidan o'tu yaxshi qabul qilinarkan. Qobiliyatli o'qituvchining nutqi jonli, obrazli, aniq-ravshan intonasiyali va ifodali, emosiyaga boy, dona-dona bo'lib, bunda stilistik va grammatik xatolar mutlaqo bo'lmasligi loizm. Bir xil ohangdagi ezma nutq o'quvchilarni juda tez toliqtirib, ularni

zeriktiradi va bexafsala qilib quyadi. Shu bilan birga bunday nutq I.P.Pavlovning fiziologik ta'limotiga ko'ra doimiy ta'sir etuvchan qo'zg'ovchiga aylanib, katta bosh miya yarim sharlar pustida tormozlanish jarayonini yuzaga keltirib, o'quvchini ezma va uyquchan qilib quyadi. Nutq tezligi ko'p jihatdan o'qituvchining individual psixologik xususiyatga bog'liq. Ayrim o'qituvchilar tez gapirsalar boshqalari sekin gapiradilar. Ammo o'qituvchi o'quvchilarning bilimlarni egallab olishlari uchun eng qulay tezlikdagi nutq-o'rtacha jonli nutq ekanligini edan chiqarmasligi lozim. Shoshqaloq nutq bilim o'zlashtirishga xalaqit berib, bolalarni tez toliqtiradi, muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. O'ta sekin lanjlik va zerikishga olib keladi. Nutqning balandligi – qattiq gapirish ham xudi shu singari xollarga olib keladi. Xaddan tashqari qattiq, keskin, baqirib gapirish o'quvchilarning asabiga tegib, ularni tez toliqtirib, muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. Mana shu yerda Sharq mutafakkirlaridan Nasriddin Tusiyning «...o'qituvchi nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchining o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin...» degan nasihatini keltirishimiz juda o'rinli bo'lardi. O'qituvchining bush, sekin ovozi yomon eshitiladi. Nutqi imo-ishoralar, turli keskin harakatlar o'quvchilarni jonlantiradi. Bu tariqa imo-ishora va harakatlar tajribali o'qituvchilarda o'z me'yorida ishlatiladi. Lekin bir xildagi tajribali harakatlarning xaddan tashqari ko'p bo'lishi kishining asabiga tegadi.[1]

O'qituvchining tashkilotchilik, avtoritar va kommunikativ qobiliyatlari.

Tashkilotchilik qobiliyati – bu birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtira bilish, bunday jamoani jipslashtira olish va ikkinchidan, o'zining shaxsiy ishini to'g'ri tashkil qila olish qobiliyatidir.

O'quvchilar o'z o'qituvchilari haqida turlicha fikrda bo'ladilar. Jumladan, ayrim o'quvchilar: «...Biz Azim akani juda yaxshi ko'ramiz. Ular sinfimizda bir pasning ichida, juda tezlik bilan ishchanlik kayfiyatini uyushtirib, barchamizni o'zining po'xtaligi, ozodaligi, epchilligi va tadbirkorligi bilan hayratda qoldiradilar» desalar, ayrim o'quvchilar: «Sobir akamlar bizning ixlosimizni qaytarib, xafsalimizni bir pul qiladilar. Ular ko'p ishga urinadilaru, ammo birortasini ham oxriga yetkazmaydi...» deydilar. Ba'zan ayrim o'quvchilarning o'z o'qituvchisi haqida: «...Nodira opalar biz bilan xudi ona tovuqdek ovora bo'ladilar. Agar biz shuxlik qila boshlasak, ular o'zlarini kurmaslikka, payqamaslikka soladilar. Ajoyib ayol edi-yu, ammo uning darsida hech kim hech narsa qilmas edi-da...» degan fikrlarini ham eshitish mumkin. O'qituvchining o'z ishini tashkil qila bilishi bhddeganda uning o'z ishini to'g'ri rejalashtirib, uni nazorat qila olishi nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtga nisbatan o'ziga xos sezuvchanlik – ishni vaqt buyicha to'g'ri taqsimlab, mo'ljallangan vaqtdan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Dars dasomida, albatta, ko'p hollarda vaqtni bexuda yo'qotish ham mumkin. Lekin bu yo'qolgan vaqt dars rejasini tuzatish zaruriyati tug'ilgan xollarda bo'lishi mumkin. Tajribali o'qituvchilar vaqtni seza

bilishni o'rganish uchun dars rejasi yoki matnda vaqtni nazorat qilish uchun belgilab olib borishni tavsiya etadilar. Jumladan: darsning 10, 20, 30 va boshqa daqiqalar davomida mabodo ko'zda tutilmagan vaqt ortib qolgan taqdirda foydalanish uchun qanday qo'shimcha materiallarni tayyorlash yoki vaqt qolgan taqdirda qanday materialni keyingi darsga qoldirish mumkinligi haqida maslahat beradilar.

Avtoritar qobiliyati – bu o'quvchilarga bevosita emosional-irodaviy ta'sir etib, ularda obru orttira bilishdan iborat qobiliyatlardir.

Avtoritar qobiliyat o'qituvchining rostguyligi, irodaviy uddaburonligi, o'zini tuta bilishi, farosatligi, talabchanligi kabi irodaviy xislatlari hamda qator shaxsiy xislatlarga, shu bilan birga o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasida javobgarlikni his etishi, uning e'tiqodi, o'quvchilarga ma'naviy va ma'rifiy e'tiqodni singdira olganligiga ishonch kabi xislatlariga ham bog'liqdir.[4]

O'quvchilar /ayniqsa o'qil bolalar, o'spirinlar – buni alohida ta'kidlab o'tish kerak/ talab qilishni biladigan, o'quvchilarni majbur qilmagan va do'q-pupisa qilmagan, shu bilan birga bexuda rasmiyatchilikka yo'l qo'ymagan holda o'z aytganini qildiradi oladigan o'qituvchilarni juda hurmat qiladilar. Shu munosabat bilan o'quvchilarning o'qituvchilar haqida ayrim fikrlarini misol qilib keltiramiz:

«Uning ajoyib xislat bor – u hech qanday zurlash va baqiriq-qichqiriqsiz ishlay oladi»; «Biz uni jiddiyligi, vazminligi va talabchanligi uchun juda yaxshi kuramiz. U hamma vaqt shunchaki muloyimgina, sipogina talab qiladi, ammo uning talabi shu qadar ta'sirchanki, unga quloq solmaslik mumkin emas»; «Bizning matematika o'qituvchimiz hama vaqt yuvosh, osoyishta, o'zini tutgan va shu bilan bir qatorda butun sinfga ajoyib ta'sir eta oladi»; «Ximiya o'qituvchimizning obrusini e'tibor etmay kurginchi, u har qanday sharoitda ham o'z aytganiga erishadi»; «Nigmat aka bizga ustalik bilan ta'sir etadi. U xadeb talab qilavermaydi, agar talab qiladigan bo'lsalar undan buyin tovlab bulmaydi», yoki o'quvchilarning o'z o'qituvchilari haqidagi mana bunday fikrlari: «Polvon aka maktabimizdan ketganiga biz xursand bo'ldik. U bizni do'q-pupisa, baqiriq-qichqiriq, buyruqbozlik bilan qo'lga olaman deb uylardi-yu, ammo bizni bardosh berishganigina majbur etardi, xolos.» Bunda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning maktab ta'limi jarayonida olib borilayotgan ishlarning ahvoli to'g'risida juda achinib aytgan fikrlarini keltirish o'rinli bulur edi: «Mabodo biror o'quvchi o'qituvchiga e'tiroz bildirsa, ertaga u hech Kim xavas qilmaydigan axvolga tushib qoladi. Maktablardagi jarayonda o'qituvchi hukmron. U boladan faqat o'zi tushuntirayotgan narsani tushunib olishni talab qiladi. Prinsip ham tayyor: mening aytganim-aytgan, deganim-degan.»

Shu bilan bir qatorda o'quvchilar o'qituvchining bo'shligi, landavurligi, laqmaligi, soddalarcha ishonuvchanligi, sustkashligi, ortiqcha rioyagarchiligi, irodasizligi kabi xislatlarini baralla qoralaydilar: «yaxshi odamu, leki nuta bo'sh: uni aldab ketish hech gap emas»; «Tushunib bo'lmaydi: birda juda qattiqqo'l, talabchan,

ba'zan hech qanday talab degan narsa yo'q»; «Juda bo'shang, lanj: uni kurishing bilan uyqung keladi»...

Kommunikativlik qobiliyati – bu bolalar bilan muloqotda bo'lishga, o'quvchilarga yoshdoshish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga, ular bilan pedagogik nuqtai-nazardan maqsadga muvofiq o'zaro aloqa bog'lashga pedagogik taktning mavjudligiga qaratilgan qobiliyatdir.

Pedagogik takt psixologiyasini o'rganishda psixolog I.V.Straxov benixoya katta hissa qo'shgan. Uning fikricha bunda muximi o'quvchilarga ta'sir etishning eng qulay usullarini topa bilish, tarbiyaviy ta'sirni qo'llashda maqsadga muvofiq pedagogik choralarga e'tibor berish, aniq pedagogik vazifalarni hisobga olish, o'quvchi shaxsining psixologik xususiyatlari va uning imkoniyatlari hamda mazkur pedagogik holatlarini hisobga olish zarurdir.

Xulosa:

Pedagogik taktning yaqqol ifodalaridan biri – har qanday pedagogik ta'sirga nisbatan qo'llaniladigan chora-tadbirlarni his eta bilishdan iboratdir. Farosatli o'qituvchi bolalarga e'tibor berib, ziyraklik bilan qaraydi, ularning individual psixologik xususiyatlari bilan hisoblashadi. «U biz bilan hayron qolarli darajada ajoyib yaqin do'stlarcha yaxshi munosabatda bo'ladi»; «Bizning tarix o'qituvchimizning kuchli tomoni – o'qituvchining o'quvchilar oldida xushomadguylilik qilishidir. Bizning zoologiya o'qituvchimiz Farida opamlar shundaylardan edi: ular nimaiki qilmasin u bolalarni o'ziga qaratish uchun xushomadguylilik qilardi! Nega ular o'zini shunchalik kamsitib yerga uradi? deb uylar edim. Axir ular o'z fanini yaxshi biladiku»; «ibroxim aka esa qarabsanki, hech narsadan-hech narsa yo'q kishi diliga ozor berar, tushirib qolar yoki behudaga urishib, koyib berar edi».

O'qituvchining pedagogik takti masalasi munosabati bilan shuni ham aytish joizki, qachonki o'quvchilar o'qituvchining ijobiy xislatlari to'g'risida gapirar ekanlar, ular hamisha o'qituvchining adolatligi kabi xislatini birinchi o'ringa quyadilar.

«Ko'p hollarda nohaq ish qiladilar – biror masalani yaxshilab tekshirish kurmasdan ish tutadilar». O'qituvchining bunday xislatiga o'quvchilar nechukdir achinishli talabchanlik munosabatida bo'ladilar. O'qituvchining adolatsizligi yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bu to'g'rida har qaysimiz maktab amaliyotidan qandaydir tasavvurga egamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Kruteskiy. Pedagogik psixologiya asoslari. T, 1976 y. 296-300 betlar.[1]
2. M.G.Davletshin. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. T, 1999 y. 11-18 betlar.[2]
3. E.G'oziyev. Oliy maktab psixologiyasi. T, 1997 y. 94-98 betlar.[3]
4. www.pedagog.uz[4]